

ДЕСТРУКТИВНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РИМУ ТА ФОРМУВАННЯ РАННІХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ АРМІЇ В II ст. ДО Р.Х.

В статті проаналізовано ключові прояви кризи військової організації Стародавнього Риму. Запропоновано розширену хронологію витоків професіоналізації римської армії.

Ключові слова: Римська республіка, військова організація, професіоналізація армії, ценз, легіони, триумф.

Динаміка історичного процесу завжди супроводжується зародженням, формуванням, домінуванням і, нарешті, занепадом певних суспільно-політичних, економічних, військових та інших практик, механізмів тощо. Мабуть, чи не найважливішим феноменом в загальній системі римської історії є еволюція його військового устрою, яка взаємообумовлювала розвиток соціально-політичних інститутів та трансформаційних процесів в державі.

Проблема кризи військової системи стародавнього Риму в II ст. до Р.Х. та шляхи її подолання вже досить давно стали предметом уваги багатьох дослідників¹. Водночас усталеною нормою в історіографічному полі зазначеної проблеми процеси професіоналізації римської армії і досі міцно прив'язані до кінця II ст. до Р.Х. З нашої точки зору, важливо запропонувати інше бачення з дещо відмінною і поглибленою ретроспективою. Звичайно, ми ні в якому разі не заперечуємо об'єктивні причини кризи традиційної сервіанської військової організації та її прямих наслідків – професіоналізації армії в результаті реформ Гая Марія. Та все ж витoki цих процесів потребують значного розширення хронології та спеціальної уваги.

Після закінчення II Пунічної війни політика подальших загарбницьких війн ставала все більш непопулярною серед широких мас землеробського населення Римської республіки². Поки війни проходили в самій Італії, легіони, сформовані за традиційним сервіанським принципом, були надійною силою. Проте, коли військові кампанії вийшли за межі Апеннінського півострова, середні та дрібні землероби римських общин втратили до них безпосередню зацікавленість. Тривалий відрив від господарства загрожував розоренням, а можливе збагачення за рахунок воєнної здобичі на початку II ст. до Р.Х. в уявленні переважної більшості рядових римлян було ще не в змозі скласти достатньо привабливу альтернативу господарюванню на власній земельній ділянці³. Після протистояння з Ганнібалом змінився сам характер війн, що вела Республіка. З найголовнішого відмітимо їх зтяжний характер, відчутне збільшення необхідних для цього ресурсів та значне розширення географії військової присутності. Процес розорення римських «селян» поступово набував все більш загрозливих форм – зникала основа цензової армії, сформованої ще в умовах нерозвиненого рабовласницького ладу⁴. Втрачаючи землю, а разом із нею й інше майно, значна частина римлян із колишніх землеробів перетворювалась на *capite censos* і відповідно ставала *infra classem* без права служити у війську. Отже, соціальна основа, з якої століттями комплектувалася армія, зникала. Проаналізувавши дані ценових переписів населення, можна побачити темпи та результати розорення дрібних та середніх виробників⁵.

Починаючи з II ст. до Р.Х., труднощі при комплектуванні військ набувають систематичного характеру⁶. Зокрема, про постійну нестачу громадян для військової служби неодноразово повідомляють Тіт Лівій та Полібій⁷. Мали місце випадки, коли опір військовим наборам набував досить активного характеру⁸. Цілком логічно, антивоєнні настрої плебеїв можна пояснити, як глибокою втомою загальної їх маси від нескінчених війн та від довгого перебування за межами Італії, так і економічними процесами, що відбувались на Апеннінському півострові в II ст. до Р.Х.⁹

Прагнучи уникнути щорічних наборів, консули нерідко намагались затримати демобілізацію старих контингентів, оскільки нові військові підрозділи набирались все важче: «*cum milites qui in legionibus urbanis erant frequentes tribunos plebei adissent uti causas cognoscerent eorum quibus aut emerita stipendia aut morbus causae essent quo minus militarent, eam rem litterae Ti¹⁰*». Жорсткі заходи консулів дозволяють нам зрозуміти всю глибину проблеми: «*ob eas res tumultum esse decreuit senatus: tribunos plebei non placere causas militares cognoscere quo minus ad edictum conueniretur. adiecerunt etiam ut socii nominis Latini qui in exercitu P. Corneli Ti. Semproni fuissent et dimissi ab iis consulibus essent, ut ad quam diem L. Cornelius consul edixisset et in quem locum edixisset Etruriae conuenirent, et uti L. Cornelius consul in prouinciam proficiscens in oppidis agrisque qua iturus esset si quos ei uideretur milites scriberet armaretque et duceret secum, dimittendique ei quos eorum quandoque uellet ius esset*»¹¹.

Водночас, примусова затримка на службі викликала значну протидію самих солдат. Вимоги демобілізації доволі часто звучали серед легіонерів та інколи перетворювалися на пряме невдоволення і заколоти. Так, наприклад, консул Публій Віллій, прибувши до Македонії, зіштовхнувся із заколотом двох тисяч солдат, відправлених після поразки Ганнібала з Африки до Сицилії, а звідти приблизно через рік в Македонію. Самі воїни стверджували, що ніколи не виявляли такого бажання, а військові трибуни саджали їх на кораблі, незважаючи на їх протести: «*P. Uilius in Macedoniam cum uenisset, atrox seditio militum iam ante inritata nec satis in principio compressa excepit. Duo milia ea militum fuere, quae ex Africa post deuictum Hannibalem in Siciliam, inde anno fere post in Macedoniam pro uoluntariis transportata erant. Id uoluntate factum negabant: ab tribunis recusantes in naues impositos. Sed utcumque, seu iniuncta seu suscepta foret militia, et eam exhaustam et finem aliquem militandi fieri aequum esse. Multis annis sese Italiam non uidisse; consenuisse sub armis in Sicilia, Africa, Macedonia; confectos iam se labore opere, exsanguis tot acceptis uulneribus esse*»¹².

Втома, що накопичувалась за роки безперервних війн, робила агресивну зовнішню політику правлячих еліт Риму все менш популярною: «*rogatio de bello Macedoni co primis comitiis ab omnibus ferme centuriis antiquata est. id cum fessi diuturnitate et grauitate belli sua sponte homines taedio periculorum laborumque fecerant, tum Q. Baebius tribunus plebis, uiam antiquam criminandi patres ingressus, incusauerat bella ex bellis seri ne pace unquam frui plebs posset*»¹³.

Таким чином, для охорони завойованих територій та проведення подальшої експансії з'являється об'єктивна потреба в постійно діючій та професійній армії, у зв'язку з чим сервінська військова модель починає поступово трансформуватися відповідно до потреб часу. У цьому ключі, перш за все відмітимо неодноразові зниження майнового цензу, що мали сприяти збільшенню кількості військовозобов'язаних. Джерела, які використовував Тіт Лівій для написання своєї праці, визначають для першої половини II ст. до Р.Х. найнижчий майновий ценз для служби в піхоті сумою не менше 11 тис. ассів)¹⁴. За Полібієм, ценз був значно меншим і дорівнював 400 драхмам¹⁵, що складало 4 тис. ассів. Отже, до середини II ст. до Р.Х., коли Полібій писав свою працю, ценз вже був значно зниженим. Підкреслимо, що в подальші роки цей показник продовжував рухатись у напрямку падіння. Так, наприклад, у Авла Геллія крайній майновий ценз військовозобов'язаних складав вже не більше 1,5 тис. ассів¹⁶.

Водночас, більш прогресивною складовою в системі трансформації сервіанської моделі військового устрою стає посилення принципу добровільності, на основі якого формується якісно нова, відмінна від усталених норм, традиція. В джерелах все частіше згадуються та виділяються такі категорії воїнів, як *euocatus* або *emeritus*. В першій половині II ст. до Р.Х. в римській армії викристалізовується професійний стрижень, що бере свій початок від ветеранів Сципіона Африканського. Чимало воїнів, які у процесі тривалої служби втратили зв'язок із землею, все менше бажали повернутися до мирного життя. Надія на збагачення за рахунок військової здобичі стає більш привабливою перспективою, ніж повернення до власних господарств, розорених роками вимушеної відсутності. З джерел відомі факти добровільного запису ветеранів у легіони та їх прагнення відтермінувати звільнення і продовжити службу. Показовими у цьому зв'язку можна вважати комплектування легіонів для війн з македонським царем Філіппом V, а також Антіохом III. Згадано близько п'яти тисяч добровольців, що служили під командуванням Сципіона Африканського і виявили бажання вступити до війська на добровільній основі: «*ad quinque milia uoluntariorum, Romani sociique, qui emerita stipendia*

sub imperatore P. Africano habebant, praesto fuere exeunti consuli et nomina dederunt»¹⁷. А також: «Sulpicio, cui nouum ac magni nominis bellum decretum erat, permissum ut de exercitu quem P. Scipio ex Africa deportasset uoluntarios, quos posset, duceret: inuitum ne quem militem ueterem ducendi ius esset»¹⁸.

Спершу добровольців було порівняно небагато, але з часом їх кількість значно зростає. Судячи із 4 глави XXXVII книги Тита Лівія, така практика мала неодноразове повторення в часі: «Licinius ueteres quoque scribebat milites centurionesque; et multi uoluntate nomina dabant, quia locupletes uidebant, qui priore Macedonico bello aut aduersus Antiochum in Asia stipendia fecerant»¹⁹. Відмітимо, що саме ветерани, які склали кістяк кожного легіону, запустили механізм професіоналізації армії, про реальні плоди якого можна говорити не раніше першої половини II ст. до Р.Х. Зарахування до легіонів воїнів, що вже відслужили свій термін, оформлюється юридично із прямим застереженням щодо дотримання принципу добровільності. Але на практиці ці умови виконувались далеко не завжди²⁰.

Значну роль у залученні добровольців зіграло збільшення тріумфальних роздач. Воїни, які отримували під час тріумфів по декілька десятків ассів, тепер стали отримувати від 100 ассів і більше. Публій Корнелій Сципій у день свого тріумфу роздав воїнам із здобичі по 400 мідних ассів²¹. За тих часів це була порівняно велика сума: демобілізований воїн, навіть зовсім убогий, міг прожити на цю суму від одного до двох років²². Також значні тріумфальні виплати своїм воїнам роздавали Сципій Назика, Корнелій Цетег, Муніцій Руф, Корнелій Лентул та інші. Суми винагород особливо збільшились після територіальних завоювань в Македонії, Іспанії та Малій Азії²³. Але особливе збільшення винагород прослідковується у зв'язку із небувалою здобиччю зі Сходу. Виплати воїнам не тільки зростають, але й нараховуються вже у срібній монеті – денаріях: «militibus quini uiceni denarii dati, duplex centurioni, triplex equiti»²⁴. Це перший із відомих тріумфів, де гроші виплачували сріблом, після чого це увійшло у звичайну практику²⁵. Також відомі приклади виплат подвійної платні²⁶.

Водночас, довготривала служба в армії винагороджувалась не лише грошима. Характерно, що після перемоги в II Пунічній війні військова активність Риму в басейні Середземного моря лише посилюється. Тривалі війни, що велися далеко за межами Італії, на довгий час відривали воїнів від власних господарств. У зв'язку з цим багато солдат зазнавали розорення та втрачали свої землі, які активно скуповували, привласнювали чи захоплювали силою заможні патриції²⁷. За таких умов виникає реальна необхідність земельного забезпечення ветеранів, яке відбувалось під гаслом винагороди за тривалу службу, а також мало додатково мотивувати інших воїнів довше залишатись у армії. Від 201 р. до Р.Х. маємо першу постанову сенату щодо виділення ветеранам Сципіона Африканського земельних наділів із володінь колишніх союзників Риму, а саме у Самнії та Апулії²⁸. У наступному році вже виокремлюються певні норми передачі землі ветеранам, що враховували тривалість служби (за кожен рік по два югери)²⁹. Також про забезпечення ветеранів землею у зв'язку із виведенням колонії до Вібону розповідає Тит Лівій, описуючі події 193 р. до Р.Х.: «Eodem hoc anno Uibonem colonia deducta est ex senatus consulto plebique scito. tria milia et septingenti pedites ierunt, trecenti equites... quina dena iugera agri data in singulos pedites sunt, duplex equitibus»³⁰.

Таким чином, не дивлячись на деструктивні процеси в системі військової організації стародавнього Риму в II ст. до Р.Х., не можна не помітити і певні прояви еволюції римської армії, а саме появу солдат нового типу. Для певного прошарку воїнів війна стає більш бажаною за мир, а можлива здобич – привабливішою ніж землеробська праця. Так, за умов майже безперервних війн, що вела Римська республіка, поступово закладались підвалини для реформування системи комплектування цензової моделі армії та оновлення її соціального складу. Для визрівання якісно нової професійної основи римського війська знадобилось майже сто років з кінця III до кінця II ст. до Р.Х. Саме ж зародження цих процесів об'єктивно коректніше віднести скоріше до кінця II Пунічної війни та військово-політичної діяльності Сципіона Африканського ніж до кінця II ст. до Р.Х. та реформ Гая Марія.

¹ Див. перш за все: Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1962. – № 4. – С. 30–47; Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.). –

М., 1976. – 267 с.; Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М., 1978. – 222 с.; Salmon, E. T. Roman Colonization under the Republic. – London, 1969. – 218 p.; Brunt P. A. The Army and the Land in the Roman Revolution // JRS. – 1962. – Vol. 52. – P. 68–86.

² Titi Livi ab urbe condita. – Lipsiae, 1892. – Fragmenta et index. Далі Liv., XXXIV, 56; XXXI, 6.

³ Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1962. – № 4. – С. 30–31.

⁴ Див. перш за все: Кузицин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. – I в. н. э.). – М., 1976. – 267 с

⁵ Див. наприклад Liv., epit., XLVII, XLVIII, XLVI.

⁶ Пількевич А. Л. Оновлення системи комплектування та соціального складу римської армії в кінці II–I ст. до н. е. // Університет. – 2009. – № 1. – С. 115–122.

⁷ Liv., XLIII, 14; Pol., XXXV, 4.

⁸ Liv., epit., XLVIII; LV.

⁹ Кузицин В. И. Вказ. праця. – С. 17.

¹⁰ Liv., XXXIII, 3.

¹¹ Liv., XXXIV, 56.

¹² Liv., XXXII, 3.

¹³ Liv., XXXI, 6.

¹⁴ Liv., I, 43.

¹⁵ Pol., VI, 19.

¹⁶ Aul., Gell., XVI, 10.

¹⁷ Liv., XXXVII, 4.

¹⁸ Liv., XXXI, 8.

¹⁹ Liv., XLII, 32.

²⁰ Liv., XXXII, 3.

²¹ Liv., XXX, 45.

²² Pol., II, 15.

²³ Plut., Cato. M., 10; Liv., XXXI, 20; XXXIV, 46.

²⁴ Liv., XXXVII, 59.

²⁵ Liv., XXXIX, 7; XLV, 40.

²⁶ Liv., XXXVII, 59; XXXIX, 7.

²⁷ Gabba E. Le origini dell' esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario / Emilio Gabba // Athenaeum. – 1949. – T. XXVII. – P. 174–175

²⁸ Liv., XXXI, 4.

²⁹ Liv., XXXI, 49

³⁰ Liv., XXXV, 40

В статье проанализированы главные проявления кризиса военной организации Древнего Рима. Рассмотрена расширенная хронология истоков профессионализации римской армии.

Ключевые слова: Римская республика, военная организация, профессионализация армии, ценз, легионы, триумф.

In the article author analyzed main manifestations of the crisis of the military organization of ancient Rome. Extended chronology of the origins of the professionalization of the Roman army is studied.

Keywords: The Roman Republic, military organization, professionalization of the army, census, legions, triumph.